

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на
проф. д-р Клара Асенова Тонева,
 Богословски факултет, СУ „Св. Кл. Охридски”,
 на тема: *Доктриналното противоборство между християнството и исляма (според*
Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин)
 за присъждане на научната степен **доктор на науките**
 в професионално направление **2.4. Религия и теология**
 по научната специалност **Теология (систематическо богословие – история на**
религиите)
 от проф. дфн Валентин Канавров

Дисертацията е в обем 453 страници (вкл. използвана литература и списък на съкращенията). Чистият текст е 397 страници. Впечатляващият списък на използваната литература, диференцирана на (1) извори, (2) изследвания и (3) сборници, историографии, енциклопедии и речници, съдържа 778 заглавия на български, руски и английски език. Той е релевантен на съдържанието на дисертацията и достатъчен в изворово, информационно, херменевтично и конструктивно отношение. Дисертацията е придружена от автореферат и съпътстващи документи. Авторефератът в обем 33 страници представя необходимите реквизити на жанра дисертация (теоретично проучване, което формулира, структурира, аргументира и планомерно излага иновативна докторска теза, чието систематично разгръщане съдържа приносни научни постижения), като сбито възпроизвежда нейното съдържание и включва списък с приносните резултати и справка за публикациите на докторантката по темата на дисертационния труд. Съпътстващите документи са пълни според изискванията на закона и другите нормативни документи, които уреждат процедурата по защитата.

Клара Тонева завършва през 1996 г. висше образование с ОКС „магистър по теология“ в СУ, през 1999 г. – следдипломна квалификация по английски език в ИЧС–София. През 2004 защитава докторат по научната специалност „История на религиите“ в БФ на СУ на тема *Положението на мюсюлманката като съвременно предизвикателство пред исляма*. От 2002 г. тя е хоноруван, а в последствие и главен асистент в БФ на СУ. От 2012 г. Тонева е доцент в катедра „Систематическо богословие“ на БФ на СУ, като през същата година започва да чете лекции на хонорар

във Военната академия „Г. С. Раковски“ – София. През 2022 г. въз основа на спечелен конкурс Тонева заема академичната длъжност „професор“ по научната специалност „История на религиите“ в професионално направление „2.4. Религия и теология“ в БФ на СУ.

Преди собствено аналитичната част на рецензията отбелязвам професионалната коректност, ангажираност и последователност на Клара Тонева. Тя избира път на кариерно развитие, който не приключва с професура, а още в годината на заемане на академичната длъжност „професор“ предлага на университетската и специализираната богословска общност своя „голям докторат“. Този факт определено заслужава академичен респект, като се има предвид екзистенциалното, научното, административното и финансовото negliжиране през последните години в България на „големите докторати“, което категорично обезценява успешните теоретични усилия и приравнява интелектуалното битие на учените със суетата и службогонските щения на политици, администратори, чиновници и др.под.

Като специфичен прелиминарен аспект към същинския теоретичен корпус на текста изтъквам захода към проблематиката. Той очертава проблемното поле на дисертацията, което не се предпоставя по обектен начин, а се структурира предметно именно посредством този заход, който се трансформира в теоретичен подход при систематичното разгръщане на концепта. Взет в конкретика, това е дефинитивен методологичен принос на дисертацията, който кореспондира на заявката за „голям докторат“. Смисълът кристализира не обектно, а строго идеализационно, като моделната интерпретация се строи откъм разгръщането на метода, а не посредством аналитика на предварително дадени „парчета“ от набеязано хипотетично цяло.

В тази връзка като втори прелиминарен аспект подчертавам архитектонизирането на теоретичната проблематика. Проф. Тонева я изгражда не само историко-религиозно, историко-доктринално, канонично-основополагащо, канонично-тълкувателски, богословски-дебативно и апологетично христоролюбиво, а като единен херменевтичен сноп на интерпретиране на тези шест фундаментални изследователски проекции. Финият баланс на тяхното тематизиране и вплитане е съществено постижение на дисертантката, което прави текста задълбочен и обстоен,

но също така жив и динамичен. На с.29 проф. Тонева уточнява: „Предложеният богословско-систематичен труд е в изследователското и методологично поле на История на религиите, но включва и други съвременни подходи на сравнителното богословие и сравнителното религиознание.“

Тези два прелиминарни аспекта са колкото условия за промислено и методологично изчистено теоретично разгръщане, толкова и херменевтични акценти с приносен характер, който проличава в насищането на теоретичното съдържание и открояването на иновативните фокуси, удачно синтезирани в изводите към всяка глава.

Текстът на дисертацията е организиран в предговор, увод, седем глави, заключение, списък на съкращенията и списък на използвана литература. Главите са добре балансирани, което показва успешна рефлексия върху тематиката и нейното структурно теоретизиране. В увода коректно са изложени необходимите дисертационни атрибути. Специфицирана е методологията, като е наблегнато на „съчетаването на историко-критични и богословско-систематични методи“ (с.12) и, разбира се, на сравнителния анализ. Прецизирани са параметрите на доктриналното противоборство, разбирането за ерес, разликата между дебат, дискусия и диалог, дадена е работна хипотеза и сбито са представени опорните точки и базисните постановки в седемте глави.

Проф. Тонева аксиоматизира религиозното различие, а не религиозното общо и/или типиката на религиозния феномен. По този начин тя елегантно прескача наглед съвпадащите, но всъщност ограничено абстрактните черти на религиозния феномен, които нито формират конкретно църковно общение, нито се транспонират в конкретни канонични основания. В строг православен смисъл тя подчертава, че Църквата е едновременно тяло Христово и пълнота на Светия Дух (Еф. 1:23), т.е. Църквата е съборно единство, което е христологично, триадологично, пневматологично и есхатологично зададено и обосновано. Погледнато от друг ъгъл: пределното фокусиране върху религиозното единство не прескача утопичната претенция, която никога не прераства в реален онтологичен топос. Проф. Тонева умело избягва тази подмамка и фундаментализира религиозното различие. Това би могло да изглежда

като духовен и културологичен недостатък, политическа некоректност или оставане в случването, но всъщност „дебатът е не просто част от дискусиата за различията, той е начин за искрен и същевременно отворен за отговори богословски диалог“ (с30).

От тази позиция, по този начин, на строг доктринален терен, откъм Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин и с Христов патос проф. Тонева разгръща богословския диалог между християнството и исляма на фона на общата им старозаветна генеза. Последният аспект е важен, доколкото представя единната и все пак интерпретативно податлива почва на догматично и канонично обособилите се основоположения на християнството и исляма. В дисертацията се отстоява твърдението, че в Корана старозаветните повествования „не се предават последователно с всичките им детайли, липсва историческата датировка (с108). Важни идеализационни уточнения са, че предметът на доктриналното противоборство се рамкира, първо, хронологично от монотеистичното установяване на исляма през средата на VII век до към средата на IX век и, второ, през призмата на Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин. Арабин по произход, но роден в християнско семейство, живеещ в смесена ислямска и християнска среда в Дамаск и Палестина, (по думите на прот. Йоан Майендорф „в ума и сърцето си [той] живее във Византия“ /с.103/), и същевременно един от Отците на Църквата, св. Йоан Дамаскин е не само свидетел на тези бурни религиозни времена, а и проникновен автор на систематични и полемични съчинения с основна цел за точно изложение на православната вяра: „истината, украсена и наредена сякаш със златна шевица“ (с.99). Разбира се, от позиция на времето и най-вече с амбиция за прецизно теоретизиране проф. Тонева засяга и други важни периоди от историята на взаимоотношенията между двете религии и най-вече от динамиката на техния доктринален сблъсък.

Първата глава проследява генезата на исляма, неговите „корени“ и „стълбове“ и монотеистичното му утвърждаване. Изложението е сбито и фактологично наситено, като тежестта пада върху личността, религиозността, гражданствеността и политическите възгледи на Мохамед и върху доктриналното обособяване на исляма. Втората глава е посветена на религиозните взаимодействия между християнството и исляма. Разкрити са техният духовен и исторически контекст, акцентирано е върху провеждането на монотеизма и върху причините Коранът да дава предпочитание на

християните пред юдеите, вкл. благодарение на „по-добронамереното отношение на Мохамед към християните в сравнение с неговото отношение към трите юдейски племена в Мека (с.80, 75, 88). Тематизирани са някои елементи на близост между исляма и определени християнски ереси и началото на доктриналната полемика между християнството и исляма, като е обосновано защо и как тази полемика се води преди всичко от източното християнство, като при западното тя начева едва през XII век. Съчиненията на св. Йоан Дамаскин се появяват в тази сложна и не съвсем изчистена доктринална динамика, в обстановка на политическа слабост и значителни териториални отстъпки от страна на Византия. Откъм тези интерналистски аспекти и екстерналистски обстоятелства докторантката прави прецизен анализ на Ерес 101-ва, а и на други богословски съчинения на св. Йоан Дамаскин и аргументира защо светителят представя исляма като християнска ерес.

Следващите пет глави са посветени на доктриналните различия между християнството и исляма като следствие на техните догматични и канонични специфики. Накратко се спирам само на приносните аспекти при тяхната теоретизация, като пропускам изчерпателните контекстуални аналитики, съпътстващи тяхното кристализиране, които според мен са едно от главните теоретични достойнства на дисертацията. Тяхното проследяване е предмет на херменевтично обговаряне, което си заслужава тълкувателското удоволствие, но все пак изисква твърде пространна обстоятелственост.

В дисертацията приоритетно са конфронтирани кораничният постулат за единобожието (таухид) и християнската триадология. Почва на конфронтацията са различните разбирания за откровението, ролята на пророците и пророчествата, провиденията, низпосланията и видовете апологетика. Интересен аспект е проблемът за инлибрацията (въкниговяване; вкниговяване?) на Логоса, вкл. относно значението на думите „Писание“ и „Коран“ (коран означава четиво; с.118 сл.). Дисертантката обосновава ясното становище, че ислямът не е богооткровена религия и че Мохамед не е пророк в старозаветния и новозаветния смисъл на термина (с.124 сл.). Всъщност, казано сбито, проблемите се коренят в кораничното неразбиране на неугасващото

богоявление, чудесата и троичния Бог, проявен в равенството и единосьщието на трите Лица на Светата Троица.

Заострено доктринално противоборство е налице по повод кенозиса, страданието, кръстната смърт, любовта и победата на живота над смъртта. Това са новозаветни ядра, които са представени догматично и апологетично, но същевременно дискусивно, доказателствено и преди всичко във връзка с въплътената в богочовешката Личност Истина. Става дума за това, че мюсюлманите исторически приемат Иисус Христос, вкл. като Месия, но отричат неговата божественост и единородност с Отца, докато християните интимно имат Христос чрез Светата Евхаристия, схващана като литургическа тайна на Църквата. И в този пункт Тонева се позовава на св. Йоан Дамаскин, който показва как дохождането на Св. Дух, което е отвъд човешките способности, свръх езика и мисълта, превръща хляба в тяло Христово, а виното – в кръв Христова. При исляма, напротив, Аллах остава затворен в трансцендентната си същност и не снизхожда в (телесно страдащ) човек, който в божествената си същност поема върху себе си спасението на хората.

Следващ разломен момент в догматичното различие между християнството и исляма е представянето на Св. Дух – отделна ипостас с божествено достойнство или дух на Аллах, лично божествено битие или качество и сила на Бога. В дисертацията е обърнато внимание на старозаветното схващане за Св. Дух, като е направено детайлно понятийно разграничение с новозаветното схващане. Изведени са разликите между Христовата Църква и ислямската общност (умма, но и „Дом на исляма“), като е наблегнато на ислямското припокриване на духовна и светска власт и християнското разграничаване между „града Божи“ и „земния град“, между Божието и кесаревото.

Важен аспект в доктриналното противоборство между християнството и исляма е на техните антропологични възгледи. Тонева ги понятизира като спасение и сполука. Православната антропология е вкопана в хринологията, но черпи потенциал и от другите догматични основи на богословието. В дисертацията се анализират антропологичните схващания на Св. Йоан Дамаскин досежно творението и изкуплението (с.264 сл.), но преди всичко по отношение на старозаветното предназначение на човека съгласно образа и подобие. Има принципни разлики

между християнската и ислямската антропологии в онтологичен и морален аспект, но главно по отношение разбирането за човека като съпричастник на тялото Христово или като наместник на Аллах на земята.

Доктриналните различия между християнството и исляма се проявяват и в техните есхатологични учения. В Корана се акцентира основно на ужаса в ада и плътските наслади в рая (с.336), докато „за християните царството Божие е дошло, идва и ще дойде: то е у онези, които вярват в Богочовека и живеят според Христовото учение; Църквата Христова е образ, откриване, проява на Божието царство сред хората и накрая – Божието царство принадлежи и на бъдещия век“ (с.382, 338 сл.). Последният параграф на дисертацията е посветен на диалога между християнството и исляма в контекста на техните доктринални различия. Тонева задълбочено анализира типовете междурелигиозна толерантност, като акцентира на трудния, но задължителен междурелигиозен диалог, без обаче да се правят компромиси с доктрината на вярата. От значение в това направление са новорелигиозните, секуларните и антирелигиозните тенденции в съвременния свят.

Дисертацията завършва с пространно заключение, в което пунктуално се резюмират доктриналните противоборства между християнството и исляма. Прави се изводът за тяхната непреодолимост и се отстоява стремежът те да не прерастват в разломи.

Проф. Тонева обобщава приносните моменти на своята дисертация в 6 пункта. Те са внимателно и прецизно формулирани и достатъчно категорично и систематично обосновани в текста.

Кандидатурата на проф. Тонева отговаря на минималните национални изисквания към научната дейност, определени в ЗРАСРБ и в Правилника за прилагането му (ППЗРАСРБ) за професионално направление 2.4. Религия и теология в област на висше образование 2. Хуманитарни науки. Това е констатирано от научното жури и записано в протокола от неговото първо заседание от 08.11.2022 г.

Дисертантката прилага 14 публикации (5 студии и 9 статии) непосредствено по темата на дисертацията.

Нямам принципни несъгласия с постановките на дисертацията и публикациите към нея.

В рубриката „Въпроси, забележки и препоръки” категорично препоръчвам публикуване на дисертационния текст след необходимата жанрова редакция. Може да се помисли за разширяване на последния параграф и прерастването му в самостоятелна глава. В един по-широк социо-културен, но и собствено религиозно-доктринален контекст вероятно са необходими повече усилия от страна на проф. Тонева и Богословския факултет на СУ за по-активно и по-широко семинарно, проектно и медийно дебатиране на проблемния кръг християнство–ислям.

Не съм установил плагиатство в дисертацията и публикациите към нея.

Нямам съвместни научни трудове и участия в научни проекти с проф. Тонева, но се надявам на бъдещи такива.

Заключение: Като имам предвид заострената актуалност и динамика на дебата между християнството и исляма, пластиката на неговата последователна и систематична съдържателна разгърнатост в дисертацията, вкл. на основата и през призмата на задълбочена аналитика на Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин, теоретичните приноси на докторантката относно доктриналното противоборство между християнството и исляма, техните далеч отиващи културни, социални и политически проекции, вкл. относно интимния религиозен живот на християните и мисията на Църквата, убедено предлагам на уважаемите членове на научното жури да гласуват за успешно защитена дисертацията на **проф. д-р Клара Асенова Тонева** на тема *Доктриналното противоборство между християнството и исляма (според Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин)*, като присъдят на Тонева научната степен „доктор на науките” в професионално направление *2.4. Религия и теология* по научната специалност *Теология (систематическо богословие – история на религиите)*.

София, 25. 11. 2022 г.

Св. Климент Охридски

.....
(проф. д-р Валентин Канавров)